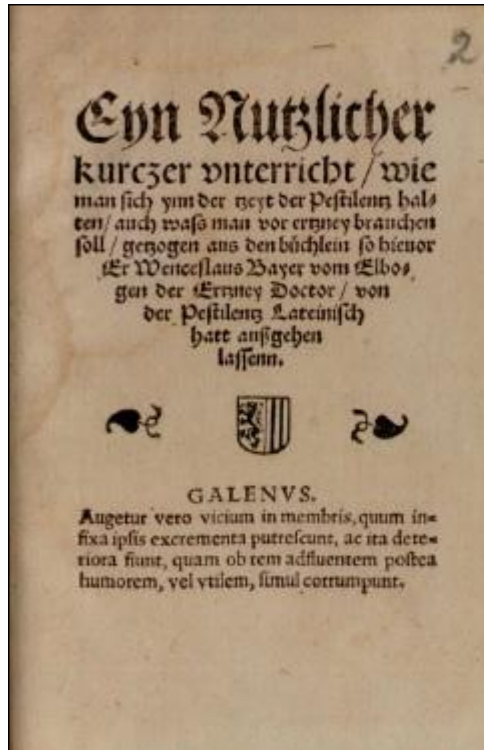

2

Eyn Nutzlicher
kurczer vnterricht / wie
man sich ynn der tzeyt der Pestilentz hal-
ten / auch waß man vor ertzney brauchen
soll / getzogen aus den büchlein so hievor
Er Wenceslaus Bayer vom Elbo-
gen der Ertzney Doctor / von
der Pestilentz Lateinisch
hatt außgehen
lassenn.

GALENVS.
Augetur vero vicium in membris, quum in-
fixa ipsis excrementa putrescunt, ac ita dete-
riora fiunt, quam ob rem adfluentem postea
humorem, vel vtilem, simul corrumpunt.

WENCESLAUS PAYER

UNTERRICHT, WIE MAN SICH IN DER ZEIT DER PESTILENZ HALTEN SOLL

ONDERRICHT HOE MEN ZICH TEN TIJDE VAN DE PESTILENTIE MOET OPSTELLEN

1 5 3 0

vertaling:

Ruud Muschter

∴

Groningen

muschter@home.nl
www.archive.org

20 maart 2018

INHOUDSOPGAVE

BRONVERMELDING

1530, Leipzig

http://www.zvdd.de/dms/load/met/?PPN=urn%3Anbn%3Ade%3Abvb%3A12-bsb00028236-3

http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00028236/images/

Bayerische Staatsbibliothek

INLEIDING VAN DE VERTALER

Halverwege de 14e eeuw stierven in Europa omstreeks 25 miljoen mensen aan de pest, ofwel ‘de zwarte dood’.

Voor wie een indruk wil krijgen van hoe ontwrichtend deze ziekte was, moge ik verwijzen naar Barbara Tuchmann’s ‘De waanzinnige 14e eeuw’. Steden en het platteland werden ont-wricht en volledig ontvolkt. De akkers raakten begroeid met onkruid.

Payer heeft in dit werk hier en daar een receptuur opgenomen, die nauwelijks te vertalen valt. Daarom heb ik daarvan een afbeelding opgenomen binnen de vertaling.

Ruud Muschter

HET OMSLAG

Een nuttig
kort onderricht, hoe
men zich ten tijde van de pestilentie moet
gedragen, en ook wat men voor artsenij moet
gebruiken; ontnomen aan het boekje dat hiervoor
Er. Wenceslaus Payer uit Elbo-
gen, doctor in de geneeskunde, over
de pestilentie in het Latijn
heeft laten
uitgaan.

G A L E N U S

Ze breidt zich met name sterk in de ledematen uit, en fixeert de uitwerpselen, die vervolgens verrotten. Op deze manier wordt het erger en worden de lichaamssappen overstroomd, wat zelfs gunstig kan zijn, terwijl ze tegelijkertijd verrotten.[1]

[1] Vertaling onzeker.

DE TEKST

Voorschrift hoe de pesti-
lentie kan worden voorkomen, die met zwel-
ling en gezweer pleegt huis te houden
en reeds in deze landen aan-
gevangen heeft, plus allerlei complexen
voor mensen die boven de zes-
tien jaar oud zijn, gans
troostrijk en nut-
tig.

Ten eerste.
Moet men zich ten tijde van de pestilentie, waar deze huishoudt, niet vol eten of onordentelijk met eten en drinken leven, doch matige en verteerbare[2] spijzen gebruiken. Ook te rechter tijd eten, en bij iedere maaltijd een drankje wijntje doen, voor wie het anderszins gebruikelijk is om wijn te drinken.

Ten tweede.
Moet iedere huisvader zich en zijn gezin hoeden voor veel gemeenschap met mensen.

Ten derde.
Moet hij zijn huis zo schoon mogelijk houden, en niet in al te warme vertrekken zitten in februari, maart en april.

Ten vierde.
Moet hij er acht op slaan, dat hij zijn vertrekken en kamers beschut tegen de lucht en de winden die ‘s middags komen; en dat hij noch ’s nachts, noch ’s morgens vensters opent. Vooral wanneer het nevelig en regenachtig weer is, tenzij de zon al twee uren eerder is opgekomen.

---

[2] “deulige”.

Ten vijfde.
Voordat de huisvader de vertrekken binnengaat, is het gerieflijk wanneer hij een uur van tevoren een rook laat maken van kreupel[3]- of wacholderhout[4] of bessen, wat ook geldt voor schoon eikenloof; of van gans oud maculatur[5] zoals ze beschreven[6] zijn. Een weinig paradijshout[7] is afdoende, en het is niet nodig om rook te maken van gedestilleerde wateren of specerijen. Daarbij zijn dan het gemak en de persoonlijke handigheid vereist.

Ten zesde.
Moet men niet baden, en zelden het hoofd wassen. Verder moet de mens zich onder de armen en voeten zeer schoon houden, en elke derde dag een schoon hemd aantrekken, dat goed droog is.

Ten zevende.
Moet eenieder zijn mond ’s avonds en ’s morgens schoon wassen met een warme wijn waarin angelicawortel gelegen is, en met een warme doek de mond schoon afvegen en het tandvlees goed wrijven.

Ten achtste.
Moet niemand naar bed gaan voordat hij een goed uur gestopt is met drinken, en hij in het huis heen en weer, en in zijn vertrekken heeft rondgelopen.

Ten negende.

---

3 “kramec”. Vertaling onzeker.
4 “Wacholerrysholtz”. Schijnt een opwekkende, aromatische geur af te geven. Feitelijk de jeneverbes, ofwel ‘juniperus communis L’.
5 Vermoedelijk de wilde geranium.
6 Onduidelijk.
7 Vermoedelijk de aloë. Is ook een laxeermiddel.

Is het zeer schadelijk om urine of wind op te houden. Daarom is het ten tijde van de pest niet goed om in een grote verzameling volk te verblijven.

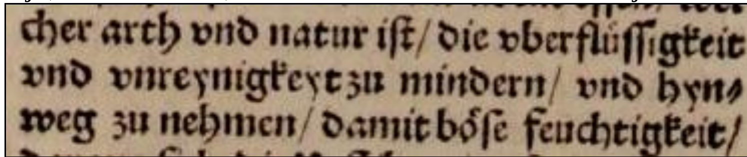
Ten tiende.
Hoe hoger iemand in zijn behuizing en de vertrekken woont, des te beter is het omwille van de vochtigheid, damp en andere.

Ten elfde.
Moet men zich dit ganse jaar hoeden voor allerlei fruit, troebel bier, en voor varkensvlees.

Voorschrift van
artsenijen.

Ten eerste.
Gedenke eenieder dat zijn lichaam open is, want er is veel aan gelegen om op zijn minst dagelijks een maal stoelgang te hebben.

Ten tweede.
Moet iedere persoon in het huis die boven de zestien jaar is, in de week op zijn minst eenmaal van de pillen - in de apotheek van Hans Wenckheim te Leipzig naar de koning[8] te verkrijgen - , welke door de genoemde doctor Wenceszlaus[9] voorgeschreven zijn, er drie nemen, een uur voor het avondeten. Ze zijn van een

cher arth vnd natur ist/ die vberflüssigkeit
vnd vnreynigkeyt zu mindern/ vnd hyn=
weg zu nehmen/ damit böse feuchtigkeit/

dusdanig aard en natuur, dat ze de overvloedigheid en onreinheid weten te verminderen en weg te nemen, opdat de kwade vochtigheid, waardoor de pestilentie veroorzaakt wordt, in het lichaam niet de overhand neemt.

Ten derde.
Moet iedere persoon die boven de zestien jaar is, ’s anderen daags of op[10] de derde dag, het smeersel[11], dat ook in voren-

[8] “zum König”. Onduidelijk. Mogelijk een oude straatnaam. Het huidige Leipzig kent niet een dergelijke straat.
[9] “Wenceszlaus”. Hier dus anders geschreven dan op het titelblad.
[10] “uber”. Onduidelijk.
[11] “Latquergen”. Verzamelterm voor ingekookt siroopachtig vruchtensap. Zie Anonymus, ‘Regiment der Gesundtheyt’, 1530, en mijn vertaling op www.kb.nl. Zie ook ‘Klage Theophrasti Paracelsi, uber seine eigene Discipel’, etc., etc., Anonymus, 1594, en mijn vertaling op www.kb.nl.

genoemde apotheek voorgeschreven wordt, ter grootte van een aardbei, innemen en in de mond laten smelten en dan doorslikken. Wie dat echter niet graag gebruiken, moeten het in de hand wrijven en er dagelijks aan ruiken. En wie tot de armelieden behoren, kunnen ook wel van een verse boter eten, en bibinel[12] waarvan noten van saurampffkruid[13], met zout van angelica. Doch azijn en brandenwijn te gebruiken, is zeer bedenkelijk.

Ten vierde.
Moet de gewone, arme man zich voor één of een halve groschen in de apotheek dooreen gemengde pestpillen[14] laten geven, niet zonder[15] alefinginen[16]; en daarvan, aldus gemengd, eenmaal per week er zeventien of meer van nemen, een goed uur voor het ontbijt of avondeten.

Ten vijfde.
Moet degene die veel kinderen heeft, voor twee groschen ingekapselde suiker kopen, 'heilig zaad'[17] genoemd of worm-

---

[12] "Bibinel", ofwel 'pimpinella'. Dit is slechts een van de vele planten uit het geslacht Apiaceae. Het is onzeker welke variëteit indertijd is ingezet. Zie dr. Johann Wydman Moeichinger, 'Regimen durch den hochgelerten und übertreffenlichen der Artzney Doctor Johañ Wydman genant Moeichinger gesetzt wie man sich in Pestilentzischem Lufft halten soll', Straatsburg, 1519, en mijn vertaling op www.kb.nl.
[13] "sawerampff kraut". Komt ook voor bij Johann Jacob Bräuner, 'Pest-Büchlein', p. 185, 1714, en diverse andere oude medische werken. Het gaat om de 'Rumex acetosa'; veldzuring, ofwel 'Sauerampfer'. Zie ook hier dr. Wydman Moeichinger, 'Regimen', etc., 1519. Zie tevens Balthasar Lothwiger, 'Eyn kurtz nutzbar Regiment vnd Rath vor die schweren vñ erschrecklichen Kranckheit der Pestiltz', Leipzig, 1516, en mijn vertaling op www.kb.nl.
[14] "pillulas pestilentiales".
[15] "sine quibus".
[16] Onduidelijk.
[17] "semen sanctum".

zaad, en aan ieder kind een korreltje of een teentje geven, een uur of een halfuur voor de ochtensoep. Dat behoedt hen voor alle onreinheid, zodat die zich niet verzamelt. Het is niet goed dat veel kinderen bij elkaar zijn, noch in één vertrek liggen. Daar moeten de ouders zeer acht op slaan.

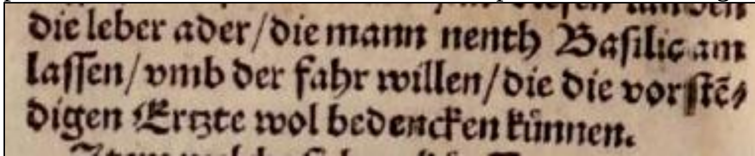
Ten zesde.
Van de volgende confecties[18] moet eenieder er een of meer van in huis hebben: *Letitie Galeni*, *Letificans Almans*, *Dyarhodon abba*, *Aroma. rosa*, en aan iedere persoon een half of heel koekje geven. Men vindt ze in alle ordentelijke apotheken.

---

[18] Het betreft een verzamelnaam. Zo was er vroeger de 'Compositionem Hamech', ofwel 'confectio Hamech', een suikerrijk, uit vele planten en vruchten samengesteld middel. In de 'Pharmacopoea universalis oder übersichtliche Zusammenstellung der Pharma copöen', etc., etc., Weimar, 1832, trof ik zo'n vijftig verschillende soorten confectiones aan.

Hoe men zich met aderlaten moet gedragen, ten tijde van de pestilentie.

Het wordt getrouw aangeraden, wanneer iemand gepurgeerd is - of wanneer in plaats van een purgering iemand elf van de pillen waarover hierboven in de aanvang gesproken is, ’s morgens vier uren voor het eten genomen heeft -, dat hij ‘s anderendaags of op de derde dag door een verstandige arts de mediaan op de rechterarm laat aanslaan, en naar zijn complexie en leeftijd passend bloed van zich laat, en zich daarop als een aderlater ge-

die leber ader/die mann nenth Basilic an
lassen/vmb der fahr willen/die die vorstē=
digen Erzte wol bedencken künnen.

draagt. En niemand moet in deze landen de leverader, hetgeen men noemt de ‘basilica’, laten’[19], vanwege de gevaren die de verstandige artsen wel kunnen bedenken.

Wie aan het koppen zetten[20] gewend zijn, moeten het ten tijde van de pestilentie zeker niet nalaten.

[19] Men had de voorkeur voor drie aderen: de vena cephalica, de vena mediana, en de vena basilica.

[20] “köpffen odder schrepffen”. Ook wel ‘schröpfen’ genoemd. Een glas wordt onder vacuüm op de huid gezet.

Hoe met degene die reeds de
pestilentie heeft en boven
de zestien jaar oud is,
rechtschapen en
kort te handelen.

Ten eerste.
Moet eenieder weten, dat alhier het aderlaten het nuttigste en voornaamste is. Waar echter gelaten moet worden, daarover zijn de artsen het niet eens. Het beste en veiligste echter is het, dat men op dezelfde zijde aderlaat als waar de buil zich voordoet. Zoals gezegd is, laat men aan de meridiaan, en niet aan een andere ader, ook al raadt men het u anders aan. Ge hebt genoeg gedaan met deze lating voor de nood en tot hulp. Daarna in het twaalfde uur. Ook, wanneer de nood het vereist, in het zesde uur. Geef hem dan de artsenij ineens, die gij hiertoe verkrijgt, ook in het bijzonder voorgeschreven in genoemde apotheek, die bij sommigen door transpireren, bij sommigen door de stoelgang, bij sommigen door braken, en bij velen via de urine, de giften verdrijft.

Wat men echter op de buil moet leggen, hetgeen bewezen wordt, daar laat men het bij de boerenartsenij, doch het is beter dat men de buil tot zweren brengt, zodat men deze door koele pleisters of iets anders verdrijft. Hiervoor moet men twee of drie uien nemen, en daarin een quint theriac[21] en een halve quint

---

[21] "Tyriack", 'theriac'. Het betreft een suikerstroop, samengesteld uit vele medicinale planten. Eeuwenlang gangbaar als vooraanstaande remedie. Michael Maier zegt hierover: "De theriac is een mengeling van vele medicinale planten, door vijzelen en fermenteren bereid volgens de kunst. Niemand kan beweren, dat het een natuurlijk mengsel en homogeen medicijn is." Zie Michail Maier, 'Chymisches Kabinet' (Chemisch Kabinet), Toelichting XL, 1708, en mijn vertaling op www.kb.nl. Vroeger werd thyriac 'mithridatium', 'mithridate' genoemd; een uit 65 kruiden samengesteld, vermaard middeleeuws universeel geneesmiddel. Volgens Paracelsus is er ook slangengif bij

goede, gemalen saffraan doen. De uien in een as braden. Wanneer ze daarna wederom gereinigd zijn, moet men ze vermalen en warm op de buil leggen.

De grote, ervaren praktikanten in het Welsche land, houden dit voor de gemakkelijkste artsenij om op de buil te leggen, zoals zij tot dusverre ervaren hebben, en bij de heren in groot gebruik is.

℞[22] *olei oliuarum optimi lib 1 ponantur intus quadraginta uel plures Scorpiones. Buliant ad consumptionem Scorpionum poste a colentur per pannum lineum, adde postea Reu barbari optimi,* [onleesbare tekens] *& apponantur in uase uitreo ad solem, & quanto antiquius tanto melius, tempore necessitatis part illius applicetur Apostemati &c*.[23]

En er wordt als een voorspelling aangeduid, dat in deze toekomstige pestilentie, welke ten dele reeds voorhanden is, die er het ergste aan toe zullen zijn, want het abces achter de oren komt symptomatisch *propter cerebri et temporis symbolum*[24].

Ten tweede.

Er is geen betere versterking in diegenen die de pestilentie hebben, dan uit de keuken. Vandaar dat de bekwame artsen in de pestilentie de zieke ertoe nopen en er bij deze op aandringen om te eten en te drinken. De goede redenen hiervoor zijn goed bekend bij de verstandige en geleerde artsen.

---

betrokken. Zie Paracelsus, ‘Defensiones’ (Verdedigingen), ‘De Derde Verdediging’, etc., 1538, en mijn vertaling op www.kb.nl.

[22] Onduidelijk.

[23] [onleesbaar] 1 lib goede olijfolie waarin veertig of meer schorpioenen [planten?; vert.] geplaatst zijn. De builen worden na het aanbrengen van de schorpioenen beschermd via een linnen doek. Geef daarna een goede rabarber, [onleesbare tekens] en zet die in een glazen vat in de zon, hoe ouder, hoe beter. In de noodzakelijke tijd wordt dat deel toegepast op de builen, et cetera.

[24] ‘voor de hersenen en is een tijdssymbool’.

Hoe met degenen die zes,
zeven of tot in het zestiende jaar
oud zijn, wanneer zij reeds de
pestilentie hebben, te handelen.

Met deze leeftijd moet men in het bijzonder wijs zijn bij het verlenen van hulp en het geven van raad, aangezien het aderlaten op die leeftijd niet goed kan worden voorgenomen. Daarom verkeren zij in groot gevaar. Voor dezen is er niets beters, dan dat men hen spoedig in de aanvang purgeert met rabarber en *triffera persica*, al naar gelang hun leeftijd en wel aldus:

℞ Reubarbari ʒ j ß Spice ſquinanti ana
gra. v infundantur per 4 horas in aqua Endi.
℥ j ß Triffere perſice ʒ iij Diſſoluantur in ℥
iij aque acetoſe, Poſtea adde expreſſionem
Reubar. & fiat hauſtus.

Daarna moeten deze volgende siropen ter hand zijn, *pro continua alteratione*[25]: *Sy. violatus, sy. de Borragine, sy. de pomis, sy. de endiuia, sy. acetosus, sy. de acetositate citri, sy. regis sabor, sy. de reubarbaro*, en dergelijke, met toepasselijke wateren, zoals *aqua de Buglossa, Endiuia, Acetosa, Cicorea*, en dergelijke. Van welke alle uren een lepel vol of twee aldus koud toedienen. Ook moet men hen dikwijls zout geven van de *Confection manus Christi*[26] *cum perlis*.

---

[25] ‘voor een blijvende verandering’.

[26] 'hand Gods', een caramel-achtige lekkernij. Zie Michael Maier, ‘Themis Aurea’ (‘De Gouden Themis’), H. 5, en mijn vertaling op www.kb.nl; en de eerder genoemde Moeichinger, 1519.

Bovenvermeld, kort en nuttig onderricht is slechts van algemeen nut ten gunste van de eenvoudigen en ongeletterden, en vanuit het boekje van genoemde doctor Wencelaus Beyers[27] uit Einbogen - hetwelk hij over de pestilentie in het Latijn heeft geschreven - gans getrouw overgenomen. Aan welk Latijns boekje de geleerden en verstandigen kunnen ontnemen wat hun in deze kwestie verder te doen staat.

Gedrukt te Leipzig door
Nickel Schmidt.

In 1530.

[27] Elders ‘Payer’ genoemd.